

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№78
(19115)

2018 чылдың
июль 5
четверг

Хүннүн үнери — 03:53
Ажары — 21:14
Хүн дурту — 17:21

Садар өртээ хостуг 12+

Республика Наадымынга уткуштур

ИЙИ ДАКПЫР БАЙЫРЛААН

Дус-Даг сумунун чагырга даргазы Айдаш Донгак (оң талазындан), малчыннар Эрес Доржукай база Василий Саая.

Өвүр кожууннун малчыннар Наадымы биле кожуун хүнүн Хандагайты суурга июнь 29-та демдегеп эрттирген. Чоннун ийи дакпыр байырлалы кожууннун сумуларын келген төлээлериң, албан ерлериниң коллективтериниң, малчыннарның, хоочуннарның, кожуун болгаш суму депутаттарының иржилгези-биле байырлыг чыскаал-биле эгелээн. Чыылган чонга база хүндүткелдиг малчыннар а Өвүр кожуун чагыргагазының даргазы Аржаан Ооржак байыр едирген.

Байырлалдың кол кезээ малчыннар алынга 2017-2018 чылдарда мал таглаашкынының түңнелдерин үрүп, мурнакчы малчыннар, кожуун-

нун сайзыралы дээш хөй чылдарда эки үрө-түңнелдиг ажилдааннарга хүндүлүг аттарны тыпсып, кожууннун социал-экономиктиг хөгжүлдизинге күш-ажылчы үлүүн кириген кижилерни шаңнап мактаан.

Байырлыг хуралдың соонда Наадымга тураскааткан "Инек — чөмгөрүкчи малым" база "Аныяк өг-бүлөгө — кыштаг" телевизелдерниң киржикчилеринге «төгөрүк столду» организаастаан. Аңаа 2016-2018 чылдарның губернатор телевизелдериниң киржикчилери шупту келген. Хуралга Тываның көдээ ажил-агый сайыдының оралакчызы Айдың Дун, үндүрүг инспекциязының специалистери болгаш кожууннун удуртукчу даргалары киришкен. Олар телевизелдин киржикчилериниң сонургаан айты-

рыларынга харыылап, ажыктыг арга-сүмени берген.

ТЫВА ХҮРЕШ

Кандыг-даа байырлалдың чарыл-бас кезээ — тыва хүреш маргылдаазы Хандагайтының "Казакин" стадионунга чонну хөйү-биле чыгган. Мөгелерниң саны 64-ке бичии-ле четпээн-даа болза, адаанныг мөөрейниң киржикчилери чараш аргаларны ажыглап, чоннун хөй аьдын көдүрүп, аарыкчыларның сагыш-сеткилин хөлзеткен алыс черле солун хүреш болган.

Ачыр-дачыр тутчуп, авааңгыр чараш хүрешкениниң түңнелинде 1-ги черни Сүт-Хөлдөн Кайгал-оол Ондар алган, Чөөн-Хемчиктен Седип Ондар үжүрлешкен. Ай-Хаан Хомушкү (Барыын-Хемчик), Сергелең Ондар (Чөөн-Хемчик) 3-кү, 4-кү черлерни үлешкен.

КАҢ-КЫС БИЛЕ КАҢГЫВАЙ-МЕРГЕН

Эр, кыс киржикчилер аразынга "Каң-кыс биле Каңгывай-Мерген" деп мөөрейни эрттиргени солун болган. Аңаа күзелдиг кижилер киржип, улуг хойну көдүреринге күжүн шенешкен. Уруглардан Солчур сумузуңуң шырак кызы Анжела Торлук тиилээн, а оолдардан Чаа-Суур сумузуңуң чурттакчызы Сыдым-оол Монгуш улуг хойну 103 катап көдүргөш, шылгараан.

ХӨЛ-ШЫДЫРАА

Байырлалдың хөл-шыдыраа маргылдаазынга ниитизи-биле 36 кижжи киришкен. Эң улуг назылыг ойнакчы 77 харлыг (Уланчызы 2-ги арында). ➔

Тываның өөредилге адырындан медээлер

ШУУЛГАНЧЕ ЧАЛААН

Ниити өөредилгениң регионнар аразының «Найыралдың көвүрүү» деп интернет-телевилел өзугаар Москваның №2065 школазының башкылары Тывага кээп чорааннар. Олар Тываның башкылары-биле телевизел болгаш шинчилел ажилдарынга хамаарыштыр кады ажилдажылганың айтырыгларын чугаалашкан.

Тыва башкылар аалчыларынга «Азия төвү» скульптурлуг комплексти, Тываның национал музейин көргүзүп, Бии-Хемде «Хааннар шынаазынга», Дус-Хөлге, Тере-Хөлге чедирип, төөгүлүг, каас-чараш бойдус-чурумалдыг черлер-биле таныштырган.

Ужуражылганың түңнелинде келген аалчылар коллегаларын Москвага август төңчүзүндө болур Бүгү-делегейниң «Өөредилге хоорайы» деп шуулганче чалаан.

ТУРИСЧИ СЛЁТ

Тываның өөредилге организацияларының турисчи слёду бо чылын июнь 27-июль 1 хүннеринде Каа-Хем кожууннун Бельбейге болуп эрткен.

Аңаа спорттуң аңгы-аңгы хевирлеринге ниити түңнел-биле Чадаананың №3 школазының командазы бирги, Кызыл-Мажалыктың ийиги, Сукпактың үшкү черлерни алган.

ТЫВА – ӨҢНҮКТЕРИНГЕ

«Өгбелерниң кокпазы-биле төрөл чоннарның төөгүзүн болгаш культуразын өөренили» деп эртем-өөредилгиги экспедицияны боттандыраары-биле Якутияның өөреникчилери июль 3-те Тывада чедип келгеннер.

Делегацияда 5-10 класстарның өөреникчилери 15 кижжи бар. Оларны Якутияның национал гимназиязының директору Лидия Шомоева биле якут школаларның удуртукчуларының бирээзи Николай Егоров баштап чоруур.

АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРГАН

ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды Татьяна Санчаа Тываның күрүне университетин кызыл диплом-биле доосканнарны чылыы-биле хүлээп ап, оларга республиканың өөредилге организацияларынга ажилдаарын сүмелээн.

ТывКУ 2017-2018 өөредилге чылында өөредилгеге онзагай чедишкенин 21 студентини доостурган. Оларның аразындан, чижээ, орус дыл болгаш чогаал башкызы Ксения Соловей ТР-ниң Күрүне лицейинге, логопед эртемниг Чодураа Мактан Кызылдың №10 школазынга ажилдаар чалалганы алган. Доозукчулар аразындан үш эр башкы Очур Сундуй (технология), Ай-Белек Бадыргы (төөгү болгаш ниитилел), Алдын-оол Монгуш (логопед) школаларга, уруглар садынга ажилдаар болганнар.

Байырлыг чыскаал үезинде.

Пенсия реформазы

ЧУРТТААР
НАЗЫ-ХАР
УЗААР

Россияда пенсия назы-харын улгаттырар дугайында хоойлу төлевилелинге хамаарыштыр калбак сайгарылгалар чоруп турар. Ол дугайында бодунун бодалдарын чугаалап бээрин Тываның күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Людмила Тас-оолдан дилээн бис.

— Ийе, пенсия реформазын чорудары шагдан бээр чугула турган, чүге дизе амгы турар пенсия назы-харының кызыгаарлары Совет Эвилели турдала тургустунган. Ам үе өскерилген, кижилерниң чурттаар назыны узаан, ынчангаш бо айтырыгга хамаарыштыр чаа бодалдарның, чаа саналдарның тыптып кээп турар чылдагааны мында.

Бистиң чуртүвүска херээжен улуска 63 харны база эр улуска — 65 харны пенсия назыны кылдыр чүге тургузар деп турарыл? Чүге дээрге ол Россияда демографтыг байдалды барымдаалаарга, чоннун кырып назылаар угланышкыны делегей деңнели-биле улгаткан, а чоннун назы-харының узааны-биле ол байдал пенсия системазынга аар чүк болуп турар. Чижээ, сөөлгү 17 чыл иштинде азы 2000 чылдан тура Россияда эр улустун назыны 8,5 чыл кылдыр өскөн, ол дээрге ортумаа-биле 67 хар, а херээженнерниң назы-хары 5,4 чыл узаан, ынчап келирге оларның назыны ортумаа-биле 77 хар болуп турар. Росстаттың көргүзүү-биле 2024 чылда эр улус 72 хар, херээженнер — 82 хар чурттаар.

Эрги үеже эглип келирге, 1970 чылда бир пенсионерге онааштыр 3,7 ажилдап шыдаар арга-шинектиг кижиге турган болза, 2019 чылда бир пенсионерге ийи ажилдап шыдаар кижиге онаажыр болур. Чыл келген тудум ажилдап шыдаар кижилерге ол чүк улам аартаар. Ынчангаш пенсия назынын узадырга, ол чүк чавырлыр.

Ооң-биле чергелештир ажилдавайн турар пенсионерлерге чоокку үеде индексацияны инфляциядан улгаттырып тургаш, пенсиязының хемчээлин өстүрери көрдүнүп турар. Сөөлгү үш чыл дургузунда пенсия ортумаа-биле 400-500 рубльге өзүп турган. Чижээ, 2017 чылда — 524 рубль, 2018 чылда — 481 рубльге өскөн. А пенсия реформазы ол көргүзүгнү экижидер аргалыг болур.

Бир эвес даштыкы чурттарның база совет үе соондагы чурттарның дуржулганын көөр болза, Россия пенсия назыны бичии барык-ла чаңгыс чурт болуп турар. Чижээ, Молдавияда пенсия назыны 65 хар, Азербайджан, Арменияда — 63 хар. Прибалтика чурттарында байдал база барык дөмей. 2027 чылда аңаа пенсия назынын 65 хар кылдыр улгаттырары көрдүнгөн.

Россияга пенсия назынын чоорту, үе-үелеп узадыр, шилчилгелиг үелиг болур. Эр улуска шилчилгелиг үе 2019 чылдан 2028 чылга чедир, херээженнерге — 2019 чылдан 2034 чыл чедир. Ол ышкыш хоойлу төлевилелинде Кыдыккы Соңгу чүкте болгаш аңаа деңнээн районнарда бар чиигелделер артып калыр.

Пенсия реформазын деткиир хемчеглер база чоруттунары чугаажок, чижээ, чагаа хавынга акша-шалың алыр чоруктар-биле демисел, күш-ажылдың бүдүрүкчүлүү, ажилчын олуттарны тургузары дээш оон-даа өске. Ол бүгү элээн нарын болуру чугаажок, ынчалза-даа кижиге бүрүзү төлептиг кырып назылаарынга чугула болуру билдингир.

(Уланчызы. Эгези 1-ги арында).

Чындай Мамын-оолович Монгуш, а эң-не бичии шыдыраачы 7 харлыг Александр Куулар болган. Маргылдааны хоочун шыдыраачы Мөңгүн-оол Куулар судьялаан.

Шыдыраа шөлүңгө үргүлчүлелдиг демиселдин түңнелинде 1-ги черни Мergen Анай-оол (Улуг-Хем), 2-гизин Валерий Куулар (Өвүр), 3-күзүн Орлан-оол Сат (Улуг-Хем), 4-кү черни Орлан Сарыглар (Чадаана) алган.

Бо маргылдаага республиканың каш дакпыр чемпионнары, бирги разрядчылар, хоочун шыдыраачылар киржип, кончуг чараш оюнну көргүскөн. Кижиге бүрүзүнүн белеткели шыырак болган, ылангыя Альберт Сатты (Өвүр кожуун) демдеглевес аргажок. Ол июнь 15-те республиканың иштиги херектер, федералдыг айыыл чок албаннарының болгаш каайлы ажилдакчыларының аразынга болган хөл-шыдыраа маргылдаазынга тиилекчи болган.

ДЕЛГЕЛГЕ-ЯРМАРКА

Наадым байырлалының үезинде кожууннун көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин бүдүргөн продукцияларының делгелге-ярмарказын организаастаан. Оон аңгыда хуу чон тыва аш-чемни аңаа элбээ-биле саткан. Ус-шеверлерниң ыяштан чазаан деспи, үлгүүр дээн ышкыш амыдыралга херек эдилелдерни болгаш өске-даа чүүлдерни чон магадап көрүп, боттарынга херек аш-чемни, эт-херекселдерни садып ап

Тыва ак-чемнер.

Сыдым-оол Монгуш.

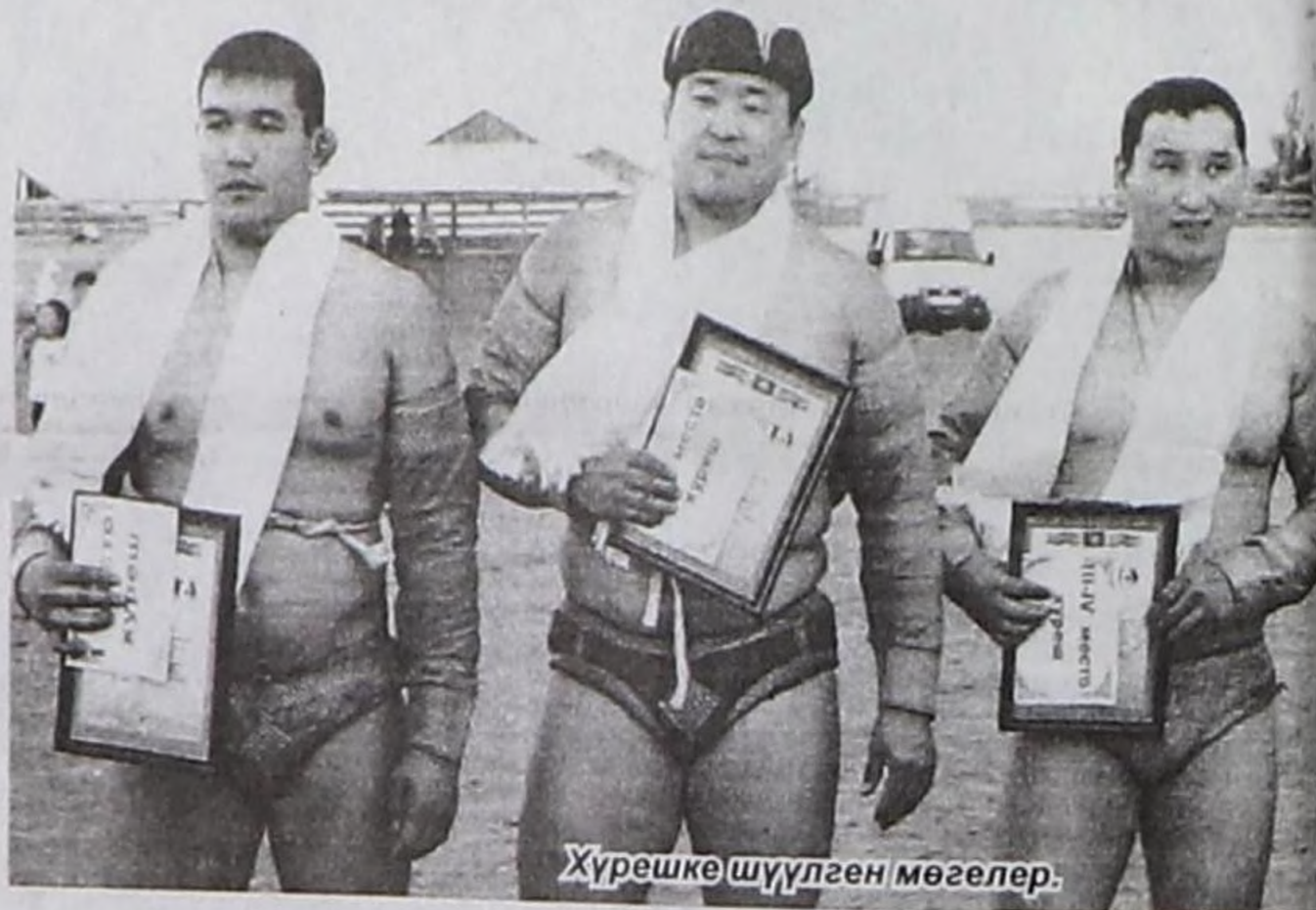
Анжела Торлук.

Республика Наадымынга уткуштур

ИЙИ ДАКПЫР БАЙЫРЛАА

Калчан-Шилги чарыштарга кашпагай-ла болдур ийин.

Хүрешке шүүлген мөгелер.

турганнар. МУБ-тарның төлээлери, малчыннар, "Чаңгыс суур - чаңгыс бүдүрүлгө" төлевилелдин киржикчилери база ажилдарын, ашын-чемин делгээн. Эң-не идепкейлиг, хөй продукция делгеп саткан киржикчилерни шаңнап мактап, белектерни тывыскан.

Наадымның адаан мөөрейлиг маргылдааларының бирээзи - аът чарыгы болгай. 3 аңгы салыгга кожууннун сумуларындан болгаш республиканың өске кожууннарындан аъттарын чарыштырып келген улус эвээш эвес болган. Аңаа аныяк чүгүрүк аъттарның 15 километрге чарыгынга бир дугаарында Айдыс Тюлюштун аъды (Ак-Чыраа) халып келген, 2-ги черни Буян Самбуунун аъды (Солчур), 3-күзүн Чимит Кууларның (Дус-Дар),

4-күзүн Буян Самбуунун аъды тус-түрүп үлөшкөн. 30 километрге тыва аъттар чарыгынга Ай-Хаан Тюлюштун аъды (Чаа-Суур) эртип келген, 2-ги черни Айдыс Тюлюштун (Ак-Чыраа), 3-күзүн - Буян Самбуунун, 4-5 дугаарында И. Демир Норбу (Хандагайты) биле О. Кыспайның (Дус-Дар) халып келген. Чүгүрүк аъттарның 25 километрге чарыгынга 1-ги черни Меңниг-оол Сат аъды (Хандагайты) алган. 2-ги черни Айдын Түлүштун (Баян-Тала), 3-күзүн Омак Норбу (Дус-Дар), 4-күзүн Хейме Монгуштун (Солчур), 5-ки черни Ч. Кууларның аъттары ээлээн.

Айдысмаа МААДЫР-О.
Авторнун тырттырган чурукта
Өвүр кожуун

Шыдыраа маргылдаа.

Кожа-хелбээ харылзаалар

«ТУН ПАЙРАМГА»
КИРИШКЕНИВИС

Кожавыста Хакасияга июнь 30-июль-1 хуннеринде «Тун пайрам» деп национал байыр-ал биле Сибирьниң үндезин чоннарының конференциязы демнестир эрткен.

Хакасия — Кемерово облазы, красноярск край, Тыва болгаш Алтай Республикалар-биле ко-аланчыл чыдар регион. Делгем ову-шынааларны кежилдир нисей хемивис агыл бадып ыдар. Орус, хакас болгаш өске-аа омактыг чоннарны кат-ыштырып турар хемивис-ле олгай. Республиканың төвү бакан арыг-силиг, чуртташтыг, үндөн хүнче улам-на хөгжүп бар хоорай.

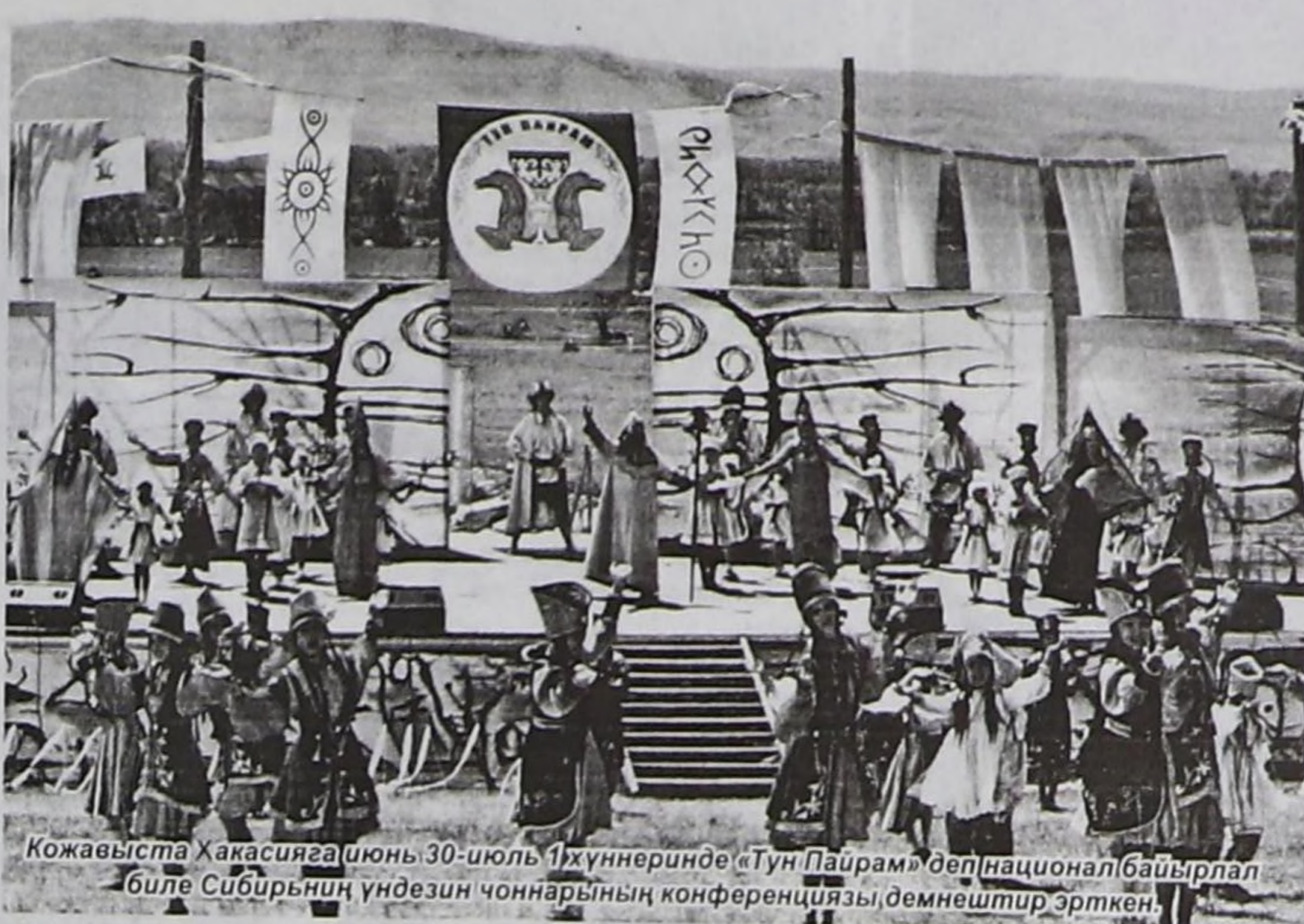
А Саян дагларының соңгу-арыын эдзэнде чурттап ту-ар хакастар боттарының езу-аңчылдарын сагывышаан, национал байырлардарын эрт-тирип чаңчылчаан. Оларның ч-не чырык болгаш ынак байырлардарының бирээзи «Тун пайрам» дээрге ак сүдүн, ак че-ин өргүп демдеглээр байырлар-ларын билип алдывыс. Кадыг-ириин кышкы сооктардан мал-аганын хур-менди кыш ажырып-агаш, чазын төрзүн малының-ыштайгы сагган ак сүдүн онза-ап байырлаар улус-тур. Мын-а онзагай байырларын 40 чыл-рунгаар эрттирип эгелээш, ам-а хунге чедир уламчылап чо-ур чон-дур.

Үндезин чоннарның конфе-ренциязынга киржип барган-ваның Херээженнер эвиле-ниң төлээлери база бо байыр-ла киржир аас-кежиктиг бол-вус. Национал байырлардың-ыдышыны дендии солун, таңгы аъттарлыг чыскаалы-а-ла-дыр, мунукчулары чаң-с аай идик-хептиг. Байыр-лардың хемчеглери аңгы-аңгы-лдерге дыка эки эрткен. Хакасияның районнарынга элзэн-г девискээрлерни айтып каан-а ол-ла турар шөлүнде аыш-ин, шеверлзэн, дарганнаан-а белектерин делгеп салып-ган. «Хакас чоннуң бо байыр-пында эки чаңчылдар бар-р» — деп, Алдын-кыс Комбу-ерип чугаалады. Тывадан-ган Херээженнер эвилелиниң-ээлери база угулзалап, ше-лзэн ажилдарын, Мөген-Бү-бүдүрүлгезиниң ажилдакчы-ы Мария Хертек, Ольга Оор-с сарлык сүдүндөн ак чемни,-тен аргаан чылыг хептерни-гиззэннер.

Байырлардың база бир солун

СИБИРЬНИҢ ҮНДЕЗИН ЧОННАРЫ

Репортаж

Кожавыста Хакасияга июнь 30-июль 1 хуннеринде «Тун Пайрам» деп национал байыр-ал биле Сибирьниң үндезин чоннарының конференциязы демнестир эрткен.

кезээ — биче-буурай чоннарның солун концерти болду. Тыва чоннуң катаптаттынмас хөөмей-сыгыдын аныак артист Шонча-лай Ооржак-Чооду күүседи бээрге, Тываның бедик дагла-ры, аржаан-суглары каракка-чуруттунуп кээр, чоргааранчыг. Көрүкчүлөр диңмитти-биле адыштарын часкап турдулар. Черле ынчаш тыва чон дендии уран талантылыг, ус-шевер, че-чен-мерген улус-тур деп чүүлү Тывадан барган делегация байырларда чыылган чонга көргүзүп кайгаткан. Оон соонда-ла алтайлар, шорлар, телеуттар тывалар-биле чурукка тыртты-жып шаг болдулар.

Аскиз районнуң девискээрин-де көктүг-шыктыг Сагай шөлүңге болган байырлар соонда Тыва, Кемерово, Красноярск, Бар-наулдан барган аалчыларны Таштып суурнуң чоогунда «Сю-геш» турисчи баазага аппарып дыштандырды.

СИБИРЬНИҢ
ХЕРЭЭЖЕН ЧОНУ

Июль 1. Эрткен үеже эглип көөр болза, Сибирьниң биче-буурай чоннарының төөгүзү солун. Ажыл-агыы, көшкүн амыдыралы, дүрзү-хевири-даа, чаңчылдары-даа дендии дөмей. Калбак, делгем Сибирьни дур-гаар хакастар, шорлар, тывалар, буряттар, якуттар, алтайлар,

Россияның Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Валентина Петренко биле Тываның төлээзи Ольга Дондуй.

телеуттар, долгааннар, сибирь татарлары чурттаан. Олар бот-боттарының аразында дендии быжыг харылзаалыг дээрзин бо конференция база катап ба-дытканды.

Бо удаада Хакасияның Алды-най аттыг Херээженнер эвилели Сибирьниң үндезин чоннарының херээженнерин чыып, солун конференцияны эрттиргенер. Ук хемчегге Сибирьниң ырак-чоокта булуңнарындан шорлар, алтайлар, тывалар, хакастар, телеуттар боттарының арга-дуржулганын таныштырып келги-лзэн. Таштып суурнуң 16 дугаар профессионал училищезиниң коллективи аалчыларны чылы-биле уткуп, хүлээп алганнар.

Эге баштай-ла конферен-цияның киржикчилеринге Таш-тып районнуң баштыңының оралакчызы Георгий Тодинов, Хакасияның национал херектер сайыды Михаил Побызиков, РФ-тиң Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Валентина Петренко, Хакасияның «Алдынай» херээ-женнер эвилелиниң президенти-зи Татьяна Майнагашева болгаш өске-даа удуртукчулар бай-ыр чедирип, чылыг сөстөрни

чугаалаан. А хакас артистер боттарының ды-лынга ырлап-шоорлап, шү-лүктөп тур-гаш, концерт көргүзүүн база бараалгаттылар.

Байыр че-дири иш ки-нинге улаш-тыр Тываның төлээлери Ольга Дондуй, Алдын-кыс Комбу, Ва-лентина Нурзат, Марта Иргит олар база Тываның Херээженнер эвилелиниң даргазы Люд-мила Салчак тыва чоннуң өмүнээзинден чылыг сөстөрни

чугаалап, моон-даа ыңай бы-жыг харылзаалыг болурун күзевышаан, белек-селекти сөңнзэннер.

Оон улай-ла Тываның хер-ээженнер шимчээшкининиң хоочуну, РФ-тиң болгаш ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы, хөй-хөй шаң-нал макталдың эдилекчизи, амгы үеде Тес-Хем кожуун-да Куран арбанның даргазы Алдын-кыс Комбу «Куран — мээң ынак булуңум» деп илеткелин делгереңгей таныштырганы онза солун болду. Бодунуң төрзүн дылындан аңгыда орус дылга тергиин чугаалаарга, чоргаарланып олурдум. Тыва чоннуң алдар адын ол хире бедик деңгелге көргүзүп, та-ныштырып кааны черле демдеглексенчиг-дир.

Куран арбаны ажыл-агыы, хөй-ниитичизи-биле республикада диңмипер турар булуңнарның бирээзи. Бо бүгү мындыг мурнакчы ажыл-херек удуртуп-баштап турар дар-газындан кончуг хамааржыр. Арбанның даргазы Алдын-кыс Чамзырыновнаның үлү-хуузу канчаар-даа аажок улуг.

«Куранның энелери» деп ан-самблди үндезилеп тургускаш, республиканың суурларынга солун концерттерин бараал-гадып турар. Арбанның чурт-такчылары мал-маган тудуп, кат-чимис, тоорук чыып, ажил-агыын кылып келген. Черле ынчаш куранчыларның амыды-ралын, ажил-херзэн шуптузун «дириг чурукка» тырттыргаш, конференцияның киржикчиле-ринге көргүспүшаан, таныштыр-ганы онзагай деп үнелеп көрдүм.

Тываның дугайында дың-нааш, кинону көргөш-ле, аалчы-лар дендии сонургаан. Илет-келчиге тергиин деп үнелелди берип, Хүндүлел бижик-биле шаңнадылар. Абаканның «СТС» телеканалының ажилдакчыла-ры Алдын-кыс Комбудан айты-рыглар салып, тырттырып-даа алды. Алтайдан келген аалчы-лар база-ла сонургап, Куранга чеде бээрин дыңнатканнар. Өске-даа аалчылар сонургап айтыртынып шаг болдулар.

Оон соонда моон барган Тере-Хөлдүн төлээзиниң илетке-ли база солун болган. Енисейни дургаар кыргыстар чурттап чо-раан. Бис база кыргыс уктуг чо-дур бис дээрзин ол илеткелден билип олурдум.

А национал идик-хептиг чаңгыс черде чыгып келген хакас, алтай, тыва, телеут, шорлар деп биче-буурай чоннар бир тускай көзүлдү. Боттарының дугайында база таныштырып, сонургаттылар. Хакастарны сонургаар болза, бо респуб-ликада чурттап турар чоннуң чүгле 11 хуузу хакас чон болуп турар. Хөй кезин орус омактыг, оларның аразында каш санныг хакастар, харын-даа мырыңай кээрденчиг-даа ышкаш сагын-дырар. Телеуттар Кемерово облазының мурнуу талазында Новокузнецкиде болгаш биче-жек көдзү суурларда 2 муң 500 хире киж бар. Алтайлар 71 муң ажыг, оларның чүдүлгези хамнаашкын биле сарыг шажын. Россияда сарыг-шажынчы дөрт чон бар, тывалар, буряттар, кал-мыктар база алтайларның чүгле чамдыызы. Шорлар Барыын Сибирьде, Кемерово облазының аңгы-аңгы районнарын дургаар чурттап турар чон. Оларның саны 13 муң. Кол-ла чүдүлгези хамнаашкын. Бо конферен-цияда киржип келген биче-буурай чоннарның төлээлери боттарының ажил-ижин, төрзүн чуртун кончуг тодазы-биле чу-гаалап берип турдулар.

Түңнөп чугаалаарга, моон-даа соңгаар Сибирьниң үндезин чоннары мынчаар демни-биле шуулганнарны, чыыштарны эрттирип турар болза эки-дир деп, Тывадан барган төлээ арга-сүмезин кадып чугаалаан. Бо чылын Хакасияга эрткен болза, келир чылын дараазын-да регионнар Кемерово, Тыва, Алтай дээш чоруп каар дээни база шын санал-дыр. Шынап-ла, Сибирьниң үндезин биче буурай чоннары мындыг демниг болгаш чаагай чаңчылдарын, чараш национал найырын эрттирип чаңчылчааны онзагай чорду.

Ася ТЮЛЮШ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Кызыл — Абакан — Аскиз — Таштып — Абакан — Кызыл.

Тываның делегациязы.

Тоолзуг оран — Сизим.

Бир-шоор үзүкчөк.

Сайда Хертек "Чалаа-кара" кылырының мастер-класын көргүзүп турары.

Дээди шаңнал эдилекчилери Дивногорскиден "Здравица" бөлүү.

Фестиваль "Верхевье"

ЫРЖЫМ БУЛУНДА

Сизим — Каа-Хем ко-жуунун девискээринде кайгамчык чараш агаар бойдустуг, чедери берге, ногаан тайга-эзим-биле хүрээленген Ыржым булуң. Ол чараш булуңда эрги езу-чаңчылдыг орус чон амыдырап-чурттап турар. Сизимчилерни езулуг тоол оранында чурттап турар деп болур. Ында ногаан, чечек-чимистиг, эм ояттарлыг, кат-тооруктуг, аң-меңниг арга-эзим, арыг кылаң агып чыдар Енисей хеминде каш янзы балык-байлаңныг эл-бек оран.

Орус чоннун культуразының регионнар аразының фестивалы мындыг кайгамчык черде ам үш дугаар чыл эртип турары бо. Июнь 29-тан эгелээш үш хүн үргүлчүлзүн фестивальга 400 ажыг кижиги киришкен. Чылдыңна бо фестивальга Тывадан, Хакасиядан, Красноярск крайдан, Алтай, Бурятиядан чогадыкчы коллективтер киржип кээри чаңчыл болган. Бо чылын фестивальдың эрге-байдалы бедээн, чүгле регионнардан звес, кожавыста Моол Республикадан безин аалчылар келген. Тывадан Кызыл хоорай, Улуг-Хем, Таңды, Кызыл, Тес-Хем, Чөөн-Хемчик, Бай-Тайга, Чеди-Хөл база Тожу кожууннардаан ниитизи-биле 14 коллектив киришкен. Красноярск крайдан Дивногорск, Ирба, Ермаковск база Кемероводан фольклор бөлүктери келген.

Фестиваль Сизим суурдан ырак эвесте уругларның дыштаныр "Отчизна" лагеринин девискээринге эрткен. Аалчылар лагеринин бажыңчыгаштарындан эгелээш ол девискээрни долгандыр майгынарга турумчаан. Келген чоннун көвейинден майгынар хоорайжыгаш апарган. Фестивальдың организаторлары киржикчилерге дыштанып удуур, арыгланым чунар черлерни, хүнде үш катап халас чемненер дээш шупту тарымчалыг байдалды тургускан. Бо чылгы фестивальга чаңчыл болган орус чоннун

Өвүрнүң ус-шевери Владимир Чозар-оол.

Ермаковскиден Оксана Гуменникова.

ырыларының күүселдези, ус-шеверлеринин кылыгыларының делгелге-ярмарказы, мастер-класстардан аңгыда балыкчылар аразына "Бичии Енисей ухазы-2018" деп мөөрейни немээни онзагай.

Фестивальды бир дугаар хүн балыкчылар мөөрейи-биле эгелеп алган. Мөөрейни Енисейнин эринге эрттирген. Аңаа 16 команда киришкен. Командаларның киржикчилери чүгле балыктаар звес, чаңгыс аай хептиг орус чоннун частуш-каларын ырлажып, амданныг балык мүнүн кылганнар.

Эң-не хөй балыкты (4 балык) Чеди-Хөл кожуунун Элегес сумуздан Херел Оюн, а эң-не бичии 8 см балыкты Каа-Хемнин Суг-Бажындан Артур Ендан, эң-не улуун (42 см) ол-ла сумудан Петр Куулар туткан. Эң-не бичии 19 харлыг балыкчы Каа-Хемнин Ильинкадан Шимит Тумен, а эң-не улуу 72 харлыг хоочун Каа-Хемнин Бояровкадан Дольян Мал-оол болган. Херээженнер база мөөрейлешкен, аңаа Красноярск крайдан Любовь Ефименко тергидзэн. Таңды кожуунун киржикчилеринин частушкалары кедергей, а ак-довуракчыларның идик-хеви эң-не чараш болган. Каа-Хемнин Эржейдан "Девуши-Веселухи" командандазының кылган балык мүнүн чон эң-не амданныг деп үнелзэн.

Түннелинде "Бичии Енисей-нин ухазы" деп мөөрейинин бирги черин Тожу кожуунун "УхУха" командазы алгаш, 50 муң рубль-биле, ийиги черни Эржейдан "Девуши-Веселухи" алгаш, 30 муң рубль-биле, үшкү черге Тес-Хемнин "Хөглүг балыкчылары" төлөптиг бооп, 15 муң рубль-биле шаңнатканнар.

Ол-ла хүн кежээ фестиваль-дың байырлыг ажыдышының-га ТР-нин Чазак Даргазының

оралакчысы Максим Тунев, Диди Хуралдың депутаты Юрий Кара-оол, фестивальдың эллекчизи, ТР-нин национал агентилелинин директору Вера Лапшакова олар фестивальды киржикчилеринге болгаш аалчыларга байыр чедиргеннер. Фестиваль орус чоннун культуразын, езу-чаңчылдарын кадаглап арттырар, сайзырадыр ба регионнар аразына харылзаны, кады ажылдажылганы бижыглаар, ол ышкаш туризм сайзырадыр сорулгалыг дээрзи Максим Тунев демдеглзэн.

Байырлыг ажыдышының шупту коллективтерни база туузунда киржикчилерни таныштырган. Ермаковскиден "Экспромт", Улуг-Хемден "Дембидей", Таңдыдан "Раздолье", Тес-Хемден "Куранның хаяалары", Тожудан "Рябинушка", Кызыл кожуундан "Вдохновение", Горняца, "Аян тудаал", Таңдыдан база Кызыл кожуундан аттары дөмө "Сударушка", Чеди-Хөлден "Гармония" бөлүктери база Кызыл хоорайдан "Раздолье", "Таусен" коллективтери бар.

Кежээ танцы шөлүнге Орус культура төвүнүн ажылдакчылары аалчыларны орус чоннун танцы-самынга өөредип, ойнат хөглеткен. Орус чоннун ына танцылары "Кадрильди", "Хороводу", "Плясканы" улуг-биче чон күзелдиги-биле самнап, орай кежээге чедир мага хандыр хөгледыштанганнар.

Даартазында фестивальды эң-не кол мөөрейи эгелзэн. Ол үш номинацияга чарган: фольклор бөлүктөр, хөгжүм херемселдиг ансамблдер, чаңгыстыг күүселдези (хоорай фольклору). Коллектив бүрүзүнүн кеткел хеви бир тускай, онзагай, каа чараш. Орус чоннун национал идик-хевинин кандыгын ында

ЫР-ШООР

болур. Ылаңгыя Улуг-Хемниң «Дембилдей» бөлүүнүн хептерин ражын! Баштарында хадың рүлеринден өрзөн дээрбек-лиг аныяк оолдар, кыстарны рашсынган киржикчилер чуча тырттырып-ла турду. Тыва эжикчилер орус чоннун чашкаларын ырлап, самнап тур-көөрге, чаптанчыны! Ылаңгыя эжикчилер орус чоннун чашкаларын ырлап, самнап тур-көөрге, чаптанчыны! Ылаңгыя эжикчилер орус чоннун чашкаларын ырлап, самнап тур-көөрге, чаптанчыны!

Ыр-шоор-биле чергелештир шеверлерниң делгелге-яр-казы база болган. Сарыг-те уругларның чогаадыл-төвүнүн башкызы Татьяна имованың ажилдары дел-геде көскү черни ээлеп турар. Ажилдарының кол темазы рганнар, Богородица, Будда-ганнарны тускай техника-би-аргаан, даараан. Бурганнар-хевиске крочоктап аргааны а чараш. Тыва ойнаар-кыс-орус коңгулуур куклалар, галалдар. Татьяна Алексеев-рткен чылын бо фестивалга ишкеш, 2-ги черни алган. Ол сия биле Тыва демниг деп-тү көргүзүп, суй белектери, арактары — шупту ажилда-рус, тыва уткалыг.

С-шеверлер аразынга эрт-чылын тиелекчи болган-акоскиден Оксана Гумен-ваның амгы үениң каастал-имелде ажилдарын чон-ок сонургаан. Ылаңгыя эженерге, бичии кыстарга-ан береттерин, кофе, ко-а чыттыг чымчак ойнаарак-ын чон арттырбайн садып-рган.

Моолдун Улангомдан шевер-эг Буянтогтохтун ыяш-биле-ан ажилдарын, ылаңгыя иштинде олурар бурганны-аажок сонургаан. Бир киж-анни 12 муң рубльга дораан-п алган.

Ай-Тайганың Тээлиден Саи-тертектиң боошкуннары, галарының аразындан «ча-караны» сонургадым. Ол-ге бурун шагдан-на аът,-ык кудуруу, чели, баш дүгү-кыс кижиниң, харын-даа

эр улустун чавагазынга неме-алыр чүүл-дүр. Саида Ивано-на «чалаа караны» кылырының мастер-кказын база көргүскен.

Ол ышкаш делгелгеде Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемден Нина Кырлыг-Караның өшкүчөөгүндөн аргаан шаль аржыылдарын, бөрттерин, Тожудан Эдуард Лопаның ыяш, сөөк, кештен, мыйыстан, чонар-даштан суй белектерин, Өвүрдөн Владимир Кууларның хадыдан чазаан шак-тарын, Кызылдың Целиннаядан Шевер Кууларның дой ойнаарак-тарын, орус чоннун свистулька-ларын, панноларын, Кызылдан Роза Чүлдүмнүн солун саазы-ны-биле кылган корзинкаларын делгеп саткан.

Фестивальдың аалчызы Моолдун Улангом театрының ыраажызы Алтанцэцэг өткүт, чараш үнү-биле моол улустун ырызын күүсеткен. Ол ышкаш моол хөгжүмчүлөр моол нацио-нал хөгжүм херекселдери-биле Азия чоннарының чараш аял-ларын ойнап бергеннер.

Чыылган чоннун эң-не манаа-ны — фестивальдың түңнели, тиелекчилерни илереткен. Эң-не дээди шаңналга Дивногорскиден «Здравица» бөлүү төлөптиг бол-ган. Ийиги черни Чеди-Хөлдүн «Гармония», үшкүзүн «Сударуш-ка» бөлүктөрине тывыскан. Хөгжүм херекселдиг ансамбль-дер аразындан Красноярск крайның Курагино районундан Николай Граблев, чаңгыстың күүселдезинге Тожунун Тоо-ра-Хемден Валентина Герт-нер тергидзэннер. А арткан бөлүктөрни, киржикчилерни өөрүп четтиришкн бижиктери-биле шаңнап мактаан.

Каа-Хем кожуун чагыр-газының культура эргелелиниң, Республиканың Орус куль-тура төвүнүн, ТР-ниң нацио-налдар агентилелиниң база ТР-ниң Культура яамызының демниг организаастаан фести-валы бедик деңгелге эрткен деп болур. Бо фестивальдың деңгели чылдан чылче улга-дып, киржикчилериниң, аал-чыларының саны көвүдөп, эрге-байдалы бедзэн.

Үш хонук үргүлчүлзэн фести-вальдың аалчылары орус чоннун культуразы, езу-чаң-чылдары-биле таныжып, кон-церт, мөөрейлер, делгелге

Улуг-Хемниң «Дембилдей»

Моолдан келген ажил.

Орус чоннун эдилелдери.

көөрүндөн аңгыда, хөй ш-өөр-биле таныжып, ойнап-хөглөп, арыг агаарга дыштанып алган-нар.

Алдынай СОЯН.
Авторнун тырттырган
чуруктары.

Идеялар, эгелээшкннер

СУГНУҢ КҮЖҮН АЖЫГЛААР

Сөөлгү үеде чаа эгелээш-киннерни (инновацияларны) чон кылып турар апарган, ол ышкаш аныяктарның, улуг-даа улустун волон-терлар шимчээшкни база бар. Ол эки-дир, ынчалза-даа мээң бодалым-биле амыдыралдың агымында кайда чүү чүве четпейн ту-рарын бодап көөрге, биске эң-не херектиг адыр — көдээ ажил-агый болгай.

Бодум кырган инвалид-даа болзумза, назынымны чер ажы-лынга бараалгаттым. 1937 чылдан бээр МЧАЭ (мал, чер ажылының эштежилгезинче) шымнып киргеш, 1948 чылда колхозтажышкын эгелзэн, оон бээр 70 чылдар шу-жуп эрти. Ол совет үеде планныг экономиканы чурттап эрткенивис төөгү болуп арткан.

Амгы үеде коллективиза-циядан адырылган, хуузунда амыдырал катап эглип кел-ген, шаанда колхозтажышкын үезинде тудуп алган суурлары-выста хевээр чурттавышаан, чүгле ады өскерилген, суму чагыргалыг апарган. Амгы XXI чүс чылдың тевишкни-биле суурлар, хоорайлар электри чет-кизинде, кандыг-даа херекселди кожуптарга, электри күжү-биле ажилдай бээр. А тайга-тандыда көжүп чоруур малчыннарывыс ажил-үүлөзин ам-даа хол-биле кылбышаан. Өстүрүп, бүдүрүп чоруур продукциязын болбаа-зырадыптар механизм чогуңдан чиг-эт кылдыр олчаан кээп турар. Эътти, сүттү мүн-не эът комби-нады, сүт тыртар сепаратор дузазы-биле сайгарып, ооң-биле ажырбайн турар.

А дүк болгаш кешти канчаа-рыл? Шаанда Кызылга кидисти, кидис идиктерни кылып турган, хөмнү демир эдирээ-биле чым-чадыр эттээш, карарты будааш, савыяа хром сапыктарны, чым-чак бродни идиктерни 1938-1950 чылдарда кылып турганын мен хире назылыглар утпаан, ону сактып чоруур. Ам бо үеде ол чиг-этти ынчаар бүдүрүптерин кым-даа билбес, тывалар чүгле моолдарның кылган бараанна-рын садып ап чоруурлар. Сай-гарлыкчылар, биче бүдүрүлгелер даштыкы-иштики барааннар-ны эккелгеш, ону улуг өртекке орнап, садар, «перекупщик-тер» бооп кээр. Ынчангаш мону бодааш, боттарывыс чоонган бис, бодувустун каас-чараш бойдузувустун дамырак кара сугларынга суг моторундан тур-гускаш, ооң халас энергия күжү-биле малчын аалдарга биче бүдүрүлгелерни организаастаа кандыгыл деп бодаар-дыр мен.

Бис ындыг дугуйну 1937-1960 чылдарда ажыглап, тарааны дээрбелеп чип чордувус. Ол төөгү болуп арткан, амгы үеде ону тоовастан берген. Мен ол бүдүрүкчү механизмниң макет-шыйын, төлөвилелин чазап кылгаш, 2006 чылдан бээр чонга сонургадып, делгелгелерге салып, шаңнадып мактадып турдум. Ол македими Алдан-Маадыр аттыг музейде тураскаал кылдыр берип каан мен.

Суг күжү-биле ажилдаар электрилиг энергия бүдүрүкчүзүн (моторну) көдээ суурларны чаагайжыдарынга, сад, ого-род шөлдерин суггарарынга тайгалар эдзэнде суурларның

чер иштиниң суун чер кырынче үндүргеш, хөй дүжүт алыр ду-гайында эгелээшкннимни «100 идея» деп мөөрейге киришти-реримге, шаңнап мактаан чүве.

Бо ийи идея көдээ ишчи-лерге кандыг-даа ажил-үүле бүдүрерде, чугула херектиин барымдаалааш, ону тодаргайы-биле тайылбырлап берзимзе дээш бижи олур мен. Суг күжүн ажыглаар дугуйну кылырда, дыт ыяштың чуга манзазы-биле диаметри 1,5-2 метр тырыкы ду-гуйну чогаадыр (дыт ыяш сугга иривес). Дугуйнун доора калбак хевириниң хемчээли ол дамырак сугнун шураар хемчээлинге дең болур. Дугуйну черге быжыглап тургузарда, ийи ыяш бут-даякка быжыглаар, өззэнге 10-12 см демир хоолайны салыр.

Дугуйну сугнун шорга дам-чыштыр шураан күжү тырыкы-ландыр ажилдадыптарга, дугуй-да шестерня азы шкиф чанын-да станокту ажилдадыр, аңаа электродинамону кожуптарга, чырыкты берип эгелээр.

Шаанда «Үш-Белдир» курорт-ка хем эринге элге ындыг дугуй ажилдааш, хүндүс пилораманы, дүне курортту чырыдып турду. Ам ол дугуй ирип калган. База бир чижек. Бай-Тайганың Бел аржаа-нында суг мотору ажилдап турар. Ону көдээ ишчилер көрүп өөренир кылдыр телеэкранга көргүссө кандыгыл? Ол дээрге бойдустан энергиязын халас ажыглаарының дуржулгазы ышкажыл.

Ам чер иштиниң суун суур-ларже шурадып бадырарының дугайында сонургадып көрейн. 1951 чылда, 67 чыл бурунгаар, Владивосток хоорайның чанын-да 14 километрде Вторая речка деп өзенниң чер иштиниң суун казып четкеш, ону таалай-биле доскаш, диаметри 2 см хире хоолайже киригеш, адаанда 3 км черде столоваяже, чунар-бажыңче, казарма майгыннарже, огородче кудургайлап бадырып каан. Бистер, солдаттар эртенги гимнастика соонда краннарны ажыткаш, кончуг эки массажа-нып алыр турдувус.

Шак мындыг халас суг энер-гиязын Тывага алыры дыка белен. Бистиң суурларывыс тайгалар эдзэнде. Чер иштиниң суглары кайы хире ханыда чы-дарын суг өрүмнээр улус билер. Олар чер иштиниң сугларын чер кырынче «чалап» үндүрүптер болза, суурлар ийи чыл болгаш ногаарарып, көдээ ишчилер бажың чанындан ууттунмас дүжүттү ала бээрлер.

Ынчангаш чанында хем чок суурларже, ылаңгыя Өвүрнүн Солчур, Хандагайты, Чаа-Суур сумуларның чанында өзеннерден сугну хоолайлап бадырып алыр болза, ол хүннээр талада суур-лар черниң кежиин четтирип, сегип, байып чоруй баарлар.

Бир катап Кызылда «Сүбе-дей» спорт комплекзинге дел-гелге-ярмарка болуп турда, аңаа суг моторунун македин салып алган олурумда, бир кезек «дүжүметтер» мени оон үндүр ойладып эгелзэн: «моон дораан үн, сен эрги шаңгың бүдүрүк, сек механизмин улуска көөргөдип олурар сен. Үнмес болуңза сени «решетка» артынче суп каар бис» деп буруудадып, чөңгзлеп турганнар болгай.

Бады ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

Тес-Хемниң «Куранның хаяалары»

Сүзүк

ШАЖЫН-ЧҮДҮЛГЕ ДУГАЙЫНДА

Валерий Ховалыгович Кара-оол «Авыда Бурганның оттуушкуну» деп ачы-буян фондузуну тургузукчузу, Чаа-Хөл кожуунга сарыг шажын хүрээзин тудуп тургузар талазы-биле эгелекчизи саналды үндүрүп, оон тудуунга эң-не идепкейлик кырышкен. Олышкаш өөнүң ишти, ТР-ниң улус өөредилгезиниң

алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну Анай Балчыровна-биле республикада ат-сывы уттундуруп бар чыдар болгаш актыг черге буруудаттырган чоннуң төлөптүг оолдарының алдар-адын мөңгөжидер талазы-биле улуг ажилды кылып чорудуп турар. Оларга тураскаал тударынга эки тура-биле акша чыылдалыг, ачы-буянның үүлө-ишти кылып, «Салгын» агитбригадазын тургузуп, оларның киржикчилери-биле оюн-көргүзүлгелерлиг концерттерни Тываның кожуун, суурларында чедип, ында чонга көргүзүп турар.

Валерий Ховалыгович тыва чоннуң төөгүлүг эрткен оруун, Ада-чурттуң Улуг дайынынга тыва эки турачыларның киришкенин хандыр шинчилеп, патриотчу кижизидилгеге, аныяк салгалдың төрзүн чонунуң ук-төөгүзүн, езу-чаңчылдарын, шажын-чүдүлгезин, Тываның амгы амыдыралын шын үнелеп

билиринге ажыктыг элзэн каш барымдаалыг номнарны бижип, тургузуп, үндүргөн. Ол номнарның бирээзи — «Тыва чон төөгүнүң көрүнчүлүгү» деп ном. Ында автор тыва чоннуң эрткен төөгүлүг оруун болгаш шажын-чүдүлгө дугайында бодалдарын илередип бижээн. Номнуң ийги кезээн «Чүдүлгө-сүзүк — күчү-күжүвүс» деп адаан. Ында тыва чоннуң шажын-чүдүлгезиниң төөгүзүнүң дугайында, сарыг шажынның Тываже аңгы-аңгы үелерде негтереп кирип, чоорту сайырап турганының дугайында төөгүгө даянган хөй чүүлдерни кирип, Чаа-Хөлдүн чонунуң кожуун төвүнгө тудуп тургусканы хүрээ дугайында амгы үениң байдалына дүүштүр бижип көргүскөн. «Шынның» бөгүнгү үндүрүлгезинден эгелеп, «Сүзүк» деп рубриканың адаанга ук номнуң ийги кезээн номчукчуларның кичээнгейинге бараалгадып чырыдар-дыр бис.

бүгү делегей чергелиг хемчеглер-биле демдеглээн болгай.

Ындыг болзажок амгы үеге чедир буддизм өөредииниң тыптып негтерээнинге хамаарыштыр аңгы-аңгы чылдарны эртемденер адап, санап турар. Чижээ-лээр, оларның чамдыктары Будда Шакьямунини бистиң эрага чедир 486, 300, а харындаа 200 чылда мөчээн деп база санап турарлар. Ынчалзажок эң-не эге үени шын айтыр сорулга-биле Будданың, паринирвана оранынче «аыттаныпканы» бистиң эрага чедир 400 чылда болгандеп саназа шынга дүгжүр болур деп санал күштүг апар чыдар.

Россияның сураглыг эртемденнери база буддизмге хамаарышкан эртем ажилдарын арбыны-биле бижээннер. Хаанныг Россия үезинде эвээш эвес шинчилелдер кылдынган.

Совет Эвилелиниң үезинде Москва, Петербургтуң болгаш өске-даа хоорайларга, крайларга, республикаларга ажилдап-чурттап чораан эртем ажилдакчылары буддизмниң төөгүзүңгө, философиязынга, езу-чаңчылдарына, культуразына хамаарыштыр эвээш эвес эртем чүүлдерин чырыкча парлап үндүргөннер.

Калмыкыяның, Бурятияның эртемденнери ук чоннарның буддизм чүдүлгезин хүлээп алганының төөгүзүңгө хамаарыштыр, буддизмниң тус черлерниң Теңгер шажыны, хам чүдүлгези-биле харылзааларының, оларның бот-боттарына чедирген салдарының онзагайларын, чөрүшкөкчүлдериниң дугайында солун болгаш барымдаалыг эртем ажилдарын бижигилзэннер.

Россия Федерациязының буддизм өөредии-биле холбашкан тускай культуралыг үш республиказының (Калмыкия, Бурятия-биле каттай) бирээзи Тыва Республика болган

төлээде, бо темага хамаарышкан эртем ажилдарын Тыва эртемниң шинчилекчилери за бижип, парладып турганнар.

Оларның бирээзи — Тыва буддизм шажынының тыптып негтереп келген төөгүзүн, амгы үеге сайзыралын эң ханы болгаш чедингир кылдып шинчилзэн кижиге — 2001 чылда Новосибирск хоорайга парладып монографияның (эртному) автору, доктор, профессор М.В. Монгуш болуп турар.

Оон 1992 чылда Кызыл парлаткан «Ламаизм в Тува» деп ному база үстүндө адаан-выс монографиязы буддизмге Тывага төөгүзүңгө болгаш хамаарышкан оон-даа өске атырыгларына ханы болгаш допчу харыыларны берип турар. Ынчангаш бис база Тывага сарыг шажынның төөгүзү сайзыралының онзагайларын колдуунда М.В. Монгуштуң эртем ажилдарына үндөзүп чырыдар-дыр бис.

Оон аңгыда буддизмни шинчилеп чоруур тыва эртемденнери Н.В. Абаевти, О.М. Хомушну, У.П. Бичелдейни болгаш сарыг шажынның Тывага турган хуучинтериниң, оларга ажылдап чораан ламаларның төөгүзү талазы-биле элзэн шинчилелдерни кылгаш, номнарны парладып үндүргөн С.К. Серенге база демдеглеп болур.

Марина Монгуштуң бад-кап турары-биле алып болгаш буддизм б.э. VII чүс чылда Тибетче кирип кээп, аңгы сайзыралдың солун болгаш нарын төөгүзүн эртип, күрөш шажыны апаргаш, оон негтерарааш, Кыдат таварты, соңгу чүгүңде Моол күрүңгө ара-албатызы болуп чоруту Тыва, Бурятия, Калмыкияга 5 румчуп, тус-тузунда сайзырып болуп турар.

(Уланчылыг).

ТЫВАГА БУДДИЗМНИҢ (САРЫГ ШАЖЫННЫҢ) ТЫПТЫП, НЕПТЕРЭЭН ТӨӨГҮЗҮ

Тыва Республикада күрүңгө езузу-биле хүлээп көргөн буддизмниң (сарыг шажынның) чүдүкчүлери, талалакчылары эң хөй дизе, частырыг чок. Бистиң республикада христианнар, хамнаашкынның, ислам шажынның, өске-даа шажын-чүдүлгелерниң талалакчылары база бар, ынчалза-даа чурттакчы чоннуң хөй кезиниң эң чоок хүлээп көрүп, өөренип, чүдүп турар шажыны апарган буддизмниң канчап ыңдыг деңгелге чедип келгенин кысказы-биле сайгарып көөрү солун болгаш ажыктыг.

Амгы үеге чер кырында үш

улуг делегей шажынының эң бурунгузу буддизм болур. Христиан шажын буддизм тывылган соонда 500 хире чыл болгаш, а ислам бир муң чыл болгаш тывылган болуп турарын сагындырып каалыңар. Буддизм амгы Индияның девискээринге, оон соңгу-чөөн талазында амгы Бихор деп штаттың девискээринге тывылгаш, Тибет (Төвүт), Кыдат, Япония, Шри-Ланка, Мьянма, Таиланд, Вьетнам, Лаос, Камбоджа, Бруней болгаш өске-даа чурттарже база чер-девискээрлерже тарап негтерзэн.

Чогум черле буддизм өөредии, шажыны, аңаа сүзүглөп

кажан тыптып келгени деп айтырыгга ЮНЕСКО бистиң эрага чедир 544 чылда деп хүлээп көрүп турар.

Буддизм өөредиин бүгү талазы-биле шинчилеп турар эртемденнерниң хөй кезини ЮНЕСКО-нуң ол санаашкыны-биле чөлшээржеп, шынап-ла, Будда Шакьямунини таптыг-ла ол үеге паринирвана оранына четкен (азы мөчээн) деп санап турар.

Ол үеден эгелээш буддизм өөредииниң тыптып келген деп тодарадып санаар чурум хүлээп алдынган. Ынчангаш 1956 чылда буддизм өөредииниң тывылганын бээр 2500 чыл болганын

Эртем болгаш шажын

«САХАДЖА-ТУР»

оттуруп алып болза, ол космоста бурганнар ораны-биле харылзаалыг апаар. Оон хөй-ады бедип, күчү-күжү космостан улуг деткимчени алыр. Ындыг үеге ол аныяксып, аарыглары эттинип, чиигеп, багай-аажы чандан, болгаш арага, таакпыдан ала-чайгаар уштунуп эгелээр.

Кажан кундалини көдүрүлгөн соонда ол кижиниң чуртталгазы чаарттынып, экижип, угаан-бодалдары арыгланып турар апаар. Бо дугайында Индияның төөгүлүг шажын номнарында бижип каан.

Кундалини дээрже Дээр — Ада, Чер — Ие ышкаш Ыдыктыг күш. Шупту шын шажынар чаңгыс сорулгалыг, чаңгыс орукка эккеп, кижиниң «катап төрүттүнеринге» идигни берип турар. Санскрит дылда ону «двиджа» дээр. Ол дээрже «катап төрүттүнген» (дважды рожденная) дээн уткалыг. Чүгө дээрже шажын езузунда төрүттүнүп келген кижини чазылбаан чуургага деңнеп турар, а шажын өөредиин чедип ап, «удаан угаанын» оттуруп шыдаптар болза, чуургадан

частып үнүп келгени ол болур азы ийи дугаар төрүттүнгени ол. Ынчангаш христиан шажында чуургаларны будуп турар чылдагааны ол. Кажан кижиниң кундалини көдүрүлгөн соонда ол космос биле харылзааны тудуп эгелээр болгаш оон амыдырал-чуртталгазы уткалыг апаар болгаш боду бодунга башкы апаар.

Бөдүүн кижиниң мага-бодунда дыка хөй багай күштер бар, чижээ, багай бодалдар, багай бадыткалдар, коргуушкуннар, бичии чораанда алган багай чаңчылдар дээр чүү чок дээр. Бо шупту кажан кундалини көдүрүп эгелээр, шупту арыглаттынып эгелээр. Ол кижиниң чуртталгазы чаарттынып, чаа арыг бодалдар-биле чуртталгазын эгелээр. Мында кандыг-даа илби-шиди чок, бодун боду сайзырадып эгелзэн кижиге ону чайгаар-ла эскерип кааптар. Бирээде, сагыш-сеткили чиигей бээр, ийде, ол кижиниң шупту мага-боду (чүгле мага-бот эвес иштики делегейи) чаарттынып эгелээр, оон түңнелинде ол кижиге аныяксыг көстүр. Бо мындыг угланыш-

кынныг ажил планы-биле Сахаджа-тур шимчээшкениң идепкейчилери Россияның бүгү регионнарында ажилды чорудуп турар.

Сахаджа-тур сарыг шажынга база хамаарышпас, мета-наука деп эртемденнер тодараткан. Чүгө дээрже кижиге бүрүзү бодун боду арыглаттынып турар апаар, канчап мага-ботту, дишти чуп турар-дыр силер, оон-биле демей. Силер мага-ботта каракка көзүлбөс күштү боттарыңар арыглап ап турар апаар силер. Ынчан ам сагыш сеткил бойлуушкуну, сагыш сеткил

аары деп чүүлдер-биле кыдыр танышпаптар каар. Ол дээрже медитацияның ачызы-дыр.

Медитацияга өөренири хамаарышпайт. Бо талазы-биле өөредилгелер болгаш концерттерни Сахаджа-тур эрттирип турар. Ынчангаш бистиң концерттерини келириңерни чалап тур бис. Аңгы шупту чүвени көрүп өөренип болур силер. Концерттериниң программасында индий кыдыр сиктиг ырылар, танцылар (Бхаджанатям, кучипуди) болгаш өске-даа чүүлдер бар.

Ам үнүп келген айда үнүп, күннерни кожууннарже кылдып Июль 5-те Бай-Хаакка 17.00 шакта, Чагытайга июль 6-да, Кызылга Тыва культура төвүңгө (Лермондун 4 дугаар бажын) июль 7-де 13.00 шакта. Июль 8-те Тыва шакта Чаа-Хөлге, Каа-Хөлге июль 9-та 17.00 шакта, Турага июль 10-да 17.00 шакта собо концерттерни эрттирер.

Ам силерге мындыг сүмүкү кадай, кезээниң-не дустугу 15 минута иштинде (оон көвүтүп болбас) буттарны суп арыглап шупту багай чүүлдерни бодунче сиңиргеш, энергияны арыглап кааптар. Ону кээр удуур бетинде кылып ап турар эки.

Джувьетта СУНД

Кызыл хоорай

Бо чүүлдү «Шын» солуннуң номчукчулары солунуугаар боор дээр бижидим. Бистиң өртемчейини башкарып турар ыңдыг улуг күш бар бе? Бүгү делегейниң шажынчы бижиктеринден көөр болза, ынакшыл сөңнзэн улуг күш бар деп турар, ол күш бүгү өртемчейде чаптылган. Ол күштү болза Парам Чайтаныя деп адаар. Бүгү шажынчы өөредилгелерниң дөзү болуп турар. Ону бөдүүн кижиге бот-сайзырадылга чокта билип шыдапас.

Бодун боду сайзырадып тургаш, ниитилелге ажыктыг чүүлдү кылырынче кижилерни углап апаары — шажынның кол сорулгазы. Кижиге бүрүзүнүң коопалдайында улуг күш чаштынып алган удуп чыдар, ону Кундалини (санскр. — кундал, орус дылда «виток», тывалал — «дүрүлгөн», «удуп чыдар угаан») дээр. Бөдүүн кижиниң кундалини үш катап дүрүлүп алган удуп чыдар. Дыңнаан улус бар, ону номчаан улус база хөй, ынчалза-даа колдуунда улус ону билип алырындан коргар, кандыг-бир илби-шиди деп бодап турар. Ындыг эвес, ол дээрже кижиниң бодунуң шажынчы сүр-күжү болур.

Кажан кижиге «удаан угаанын»

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Ылыг сактыышкын

ЧАРАШ БОЙДУСТУГ
ХЕМЧИК-БАЖЫНЫҢ
КИЖИЛЕРИ

Хемчик-Бажы дээрге бодунуң адын долузу-биле бадыт-аан чараш бойдуштуг, бай-байлактыг, ажил-ишчи чоннуг ываның бир онзагай ораны. Ооң ыдыктыг чер-девискээрин к-көк даглар бүргээн, тайга-таңдызында пөштер, шивилер, м ойттар, артыш-шаанак, ырактан-на демдек болуп турар, аас чараш сап-сарыг хүн-эдерерлер, янзы-бүрү чечектер ян-шинчи кирип каастап чыдар. Ол бедик сыннарлыг: Шап-аал, Кара-Оюк, Ак-Оюк, төөгүлүг Кара-Чода, Мөңгүлектер, ыргулааш, Бай-Тайганың тайга-шорааннарынче үне бээрге, өнмөс батпас ак оюктар, арга-эзимнеринде те, чуңма, уур-булан, киш, тооргу, кара-куш, улар бар, оларны чурукка ырттырып ап болур.

раттарның кыштагларын ор-ла, сарыг өдек деп ты-ыктаан дег, Хемчик хем-гып кирген Хоолааштың, н-Хемниң, Чиңге-Хемниң, ү, Алды-Чээгейлерниң, бүзүннүң, Шындазынның, ү, Алды-Ажыктарның өске-даа хемчигештерниң ураан даажы дыңналыр. нерлерниң кылаңнарында, ыктарында, аяңнарында чыннарның кыштаглары улаар. Ында чурттап чо-кижилерниң кайгамчыктыг үнүг одар-белчирил-алын өстүрүп, ажи-төлүн диди чоруур тывадылгы аң-гы аймактары хөй. Хемчик-аның хөй шээр, инек, сар-чылгы малының ажаак-ары тус черниң онзагай узунга өөрөнгөн, кыш, чай с ажил-ижинге бердинген лер-ле болгай.

емчик-Бажыга төрзэн чер-н кезип, Көк-Чыраа, Ша-гы-Кажая, Доора-Хорум, ңгы-Шиви дээш, хөй-ле аал-ып турган черлерин эргип, алист Седен Хертек база л-оолдун цирк бөлүүнүң икчизи Энеш Очур суглар-кады чораанымны сактып, ик-Бажының чамдык хоо-жил-ишчи малчыннарын, ларын, эр-херээжени чок-ысказы-биле таныштырып ын.

уг-Даш деп черге чурттап н малчын Адаш Иргиттиң нга кирген бис. Өөнүң ээзи адаарып чоруй барган бол-Аалдың чоогунда анай, аннар дешкилешкен, бир ыксы уруг эки оол-биле сай-тап ойнаан оорлар болду. ыттарывысты аът баштыг аашка баглап кагдывыс.

кыштааның шевергини г, арыг-силиг, ажилчын хол-жилер бар деп чүве илдең. кире бээривиске: «Дөрже-ер, дунмалар» дээш, аш-п, чөмгерип хүндүледи-ле, менди-чаагай тур си-е, кадам?» — деп, Седен кчугааны хөөнчө киририн и, айтырды. «Менди-чаа-ал-маган эки-ле туруп ой төрүүрү дооступ тур, бо тыва борбак кудурукту-рның уксаазын көвүдөдир эки чүве-дир ийин» диди. ман Адаштың чугаазының даалтайдылдың шингээли-ын улус-биле чугаалажып, сөстеринден эскердим. рни аас чогаалын эки би-ээр, шын бе? Кожаңарга рның аалдары турганыл,

кадам?» — деп, Седен Хертек айтыра-дыр. Иргит Адаштың чу-гаазы улам кыптыгып орган, ын-чангаш дараазында ооң чугаа-зын ол хевээр сактып бижидим.

«Хөй чугаалаар чүве-даа чок, ынчалза-даа, солун кижилер хөй турган. Бурунгу тыва черниң чаражын үе-түптөн чурттап чо-раан өгбелерден дыңнап өскөн мен. Төрзэн биче чуртувустуң бир булуңу Хемчик-Бажы бо-ла болгай. Мээң бодалым-биле, бу-рунгу өгбелерниң чугаазы шын: «Ылаш мөңгези-биле ногаан тур-бас, үе үези-биле чаңгыс черге доктаавас» дээр-ле болгай.

Мен алтай уктуг кижин мен. Мээң ачамны Бышак Чыман Махар дээр, дунмазының ачы-зында Иргит Чыман деп ат ал-ган. Тыва аймактар биле даг алтайлары холуй чурттап чораан бис. Мээң ачамның өңнүү Иргит Баян Самбыра чүве, сөөлүндө барып иривис апарган. Аңааш, олчазын аалдарга үлөп бээр тур-ган. Хемчик-Бажының чону аңаа Аңчы-Кара деп ат тысып берген.

Онзагай чүве чүл дээрге Даг-Алтайныг совет үе тургустунуп эгелээрге, алтайларның чам-дызы ынаар көжүп ажа берген. Бистиң өг-бүлөвис артып калган, бодумну Чыман Адаш, Иргит Чыманның улуг уруу Агарованың (Агарах) уруу деп биле берген мен. Угбаларым Аксиния, Анисия Иргит дээрзин Чыман кырган-ачам угааткан. Акыларымны Мазылай, Чөгээ, Баавыл дээр.

Чоокта чаа Бай-Тал четкеш, хуралга олуруштум. Тока даргага ужураштым, тыва хойларның уксаажыдылганың дугайында, сарлык малды өстүрериниң ду-гайында чугаалаарымга, хүлээп ап, деткээн дарга.

Бистиң аалывыстан ырак эвесте, Караңгы-Шивиниң дой баарында Хертек Калдар-оол Дөңгүрак чурттап турар. Даг-Алтайның Ойратка өөрөнгөш, Хертек Адыгбай Кылын-оол, Иргит Очур (Узун Очур дээр ыш-кажыгай) мал эмчилери эртемниг алып келгеннер. Оларның соон-да Тюдешев (бухгалтер), Дадик-кин (агроном) келгеш, колхоз тур-гузуушкунунга улуг үлүг-хуузуун киридилер. Чонунуң сайзырал-хөгжүлдөзүгө мал өстүреринге үлүг-хуузуун кирип, чылдан чылче 100 хойга онааштыр 108-110 хураганнарны камгалап ап келген малчыннар бар болдур ийин. Чонунга, төрзэн Сталин аттыг колхозунга (Бай-Тал суму-зу) үлүг-хуузуун кириген, хөй мал-маганы өстүрүп, ажаап берген малчыннар Чыргал Адыг-оол,

Арина, Сендажы, Чүлдүм Сал-чактар, Конгарларның өг-бүлөзи, малчын Эрелчинниң өг-бүлөзи дээш оон-даа хөй.

Чүлдүм Сендажы, Конгар Сержиң база мен алдарлыг малчын — Маадыр ие, Соци-алист Күш-ажылдың Маады-ры Үрүлө Канданың аалынга (Саамчырда кыштаанга) чедип, арга-дуржулга солчуп, ажил-ижи-биле таныжып, чугаалажып турганывысты кайын уттур ийик мен» деп чугаалап олурган.

Адаш Чымановна Иргит: «Хемчик-Бажы мээң төрзэн черим, Тыва чуртум-на болгай, назыным иштинде мал-биле сүржүп келдим, мээң төрөлдерим эки-чаагай амыдыралды, чүгээр бериштиг ажилды дилеп келген улус» деп чугаалаар чораан. Ооң чугаазы шын, алтайлар ылап-ла тыва чон-биле таныш-көрүш, куда-төрөл болуп артып калган. Адаштың төрөлдери Сталин колхоз тургустунуп эгелээр-ле, Хемчик хемниң унунга, өс-кен-төрзэн чери Мешкен-Хөл девискээриниң одар-белчирил-челеринге көжүп, кадарчы, мал-чын болуп чурттап чорааннар.

Адаш Чымановнаның ажил-гырын, эрес-кежээзин чон чуга-лажып эгелээм. Ол үеде Хөл сумузунуң даргазы Кудурукпай Чүдөкеевич турган. Тыва би-жик тыптырга-ла, кызымаккай өөрөнип ап, өскелерни өөредип чораан. Аныяк малчын чаа амы-дыралче үлүүн кирип, сууржун чуртталгаже кирип, бодунуң-на холу-биле тудугжуларны эвилел-деп тургаш, бажыңны тудуп алган.

Адаш Иргит Бай-Тайга ко-жуунуң херээженнер чөвүлө-линиң даргазына соңгуттурган. Ооң ажил-ижин ынчангы республиканың Херээженнер эвилелиниң даргазы Ирина Шек-пер-ооловна Очур деткип турган. Төрзэн черинче эглип, «Бай-Тал» совхозтуң партком даргазына ажилдаан, ол район Советиниң депутатына каш удаа соңгудуп чораан. Чоннуң амыдыралын, ажил-ижин деткип, чогаал ажил-дарынче хандыкшып, шүлүк би-жип эгелээм. «Хемчим ыры», «Чечектиг арт» деп баштайгы шүлүктери көстүп келген.

Тыва АССР-ниң алдар-лыг малчыны Адаш Иргит Ада-чурттуң Улуг дайынының үезинде фронтка даараан хөй белектерни, мал-маганын сал-ган. «Ада-чурттуң Улуг дайы-нынга күш-ажылчы шылгарал дээш» деп медальдың эдилек-чизи, күш-ажылдың хоочуну. Ооң шүлүктөрүн номчуп, таныжып көргөш, чогаалчы С.С. Комбу «Шүлүкчү малчын» деп матери-алды бараалгаткан («Шын», 1988 ч., март 6). Ооң дугайында жур-налист С.К. Хертек «Партияның анаа дайынчызы» («Шын», 1979 ч., ноябрь 30) йөрээл сөстүг очеркти бижээм.

Адаш Иргиттиң үлегерин, ажил-ижин ажи-төлү, аныяктар дөззөн. Олардан чоннуң амыды-ралын, төрзэн черин, бойдузун бижип чоруур салгакчылар, чо-гаалчылар, композиторлар, мал-чыннар немежип көвүдөп турар.

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ, күш-ажылдың хоочуну, РФ-тиң өөредилгезиниң тергини. Бай-Тал суур, Бай-Тайга кожуун.

• Кайда силер, өөрлерим?

ШКОЛАЧЫ ЧЫЛДАРЫВЫС
САКТЫП...

Хандагайты ортумак школазын доосканывыс-тан бээр 50 чыл билдирт-пейн эрте берди. 1967-1968 өөредилге чылында 10 «а» класска 20 база 10 «б» класс-ты 22 кижидооскаш, амыды-рал агымынче шымнып ки-рип, чурттуң дээди болгаш ортумак өөредилге черле-рин дооскаш, мергежилиниң аайы-биле ажилдааш, ам хүндүлүг дыштанылгаже үнгүлзөн.

Бо хүннерде олар чуртталга-ның шылгалдазы өөрүшкү, муң-гаралды чурттап эрткеш, каң-налып быжыккан күш-ажылдың хоочуннары, чурттап турар чери-ниң хүндүлүг чурттакчылары, уйнуктарының ынак кырган-ава, кырган-ачалары болуп чо-руур. Дараазында эштеривисти Россияның болгаш Тываның Чазаа бедии-биле үнелээш, алдарлыг аттарны тывыскаш. РФ-тиң улус өөредилгезиниң тергини деп хүндүлүг атты Өнермаа Дензин-ооловнага, РФ-тиң кадык камгалаалының тергини атты Зоя Шойгаровна-га, Тыва Республиканың кадык камгалаалының алдарлыг ажил-дакчызы атты Галина Монгуш-овнага, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы деп хүндүлүг атты Алевтина Чаш-ооловнага тывыскаш. Шилип алган мергежилевиске берди-нип, күрүневиске ак сеткилдиг ажилдап бергенивистен аңгыда, төлөпиг салгалды өстүрүп ки-жизиткеш, эртем-билигилг кадр-лар кылдыр өөреткеш, өглөп-баштааш, амыдыралдың дел-гем оруунче айткарганывыска чоргаарланып, билирим каш кижиниң дугайында чырыттым.

Ажи-төлүвүс 40 хар алып, улуг ажилдакчылар болган, а чамдыктары харын-даа кырган-ава, кырган-ачалар апаргылаан. Мария Ооржаковнаның огу Ор-лан Улан-Удэниң көдээ ажил-агый институтун, уруглары Шеңне Красноярскиниң эмчи академия-зын, Шарлаана Кызылдың башкы институтун доосканнар.

Ольга Седен-Намыловнаның уруу Солангы Александровна Кызылдың башкы институтун, огу Эрес Кызылдың политех-никтиг институтун дооскан.

Галина Монгушовнаның уруу Долаана Кызылдың башкы институтунун, Айдаа-на Иркутскиниң эмчи уни-верситетиниң, Елена Барнаулдун культура академиязының, Амила Новосибирскиниң садыг-саарыл-га академиязының доозукчулары.

Зоя Доржуевнаның уруу Аяна Тываның күрүне университетин, огу Андрей Екатеринбургтуң арга ажил-агый университетин, Аяс, Альберт, Айдыс Кызылдың садыг-саарылга, орук-тудуг тех-никумдарын доосканнар.

Галина Донгаковнаның уруу Чодураа Новосибирскиниң эмчи университетин, Орланмаа Тываның күрүне университетин, Аяна Кызылдың эрге-хоойлу болгаш экономика техникумун, Айлаңмаа Улан-Удэниң уран чүүл академиязын, Чойганмаа Новосибирскиниң геодезия бол-гаш информациялыг технология-

лар университетин дооскан.

Чинчилдей Суге-Маадыровна-ның уруу Шораана Бийскиниң арга ажил-агый техникумун дооскан, уруглары Аржаана, Шарлаана, Шаана кижизидикчи башкы, хлеб быжырыкчызы, камгалакчы ажил-дакчы болуп ажилдап чоруурлар.

Алевтина Чаш-ооловнаның уруу Чодураа Улан-Удэниң культу-ра академиязын, огу Монге-Мер-ген Санкт-Петербургтуң Герцен аттыг башкы университетиниң хөгжүм салбырын, огу Кудер-Кежик Новосибирскиниң харыл-заа университетин (СГУПС) доосканнар.

Галина Кертик-Караевнаның огу Андрей Красноярскиниң эрге-хоойлу университетин, уруу Алла эрге-хоойлу акаде-миязын, огу Дмитрий Тываның күрүне университетиниң төөгү салбырының доозукчузу.

Чайкина Торунмаевнаның уруу Екатерина Тываның күрүне университетин, Абаканның Ката-нов аттыг университетин, Вадим Кызылдың техниктиг, Владилең, Алдынай Кызылдың садыг-саа-рылга, кооперация техникумна-рын доосканнар.

Бичи Бузур-ооловнаның огу Эзир чолаачы, Кызылга ДОСААФ, Аяна күрүне универси-тетин, Владимир Оюн Читаның милиция школазын, Эдуард Оюн күрүне университетин дооскан.

Татьяна Арбын-ооловнаның огу Буян Кызылга политех-никтиг университеттиң салбы-рын, Россияның эрге-хоойлу академиязының Барыын-Си-бирь салбырын, Алена Чөөн-Сибирьниң культура акаде-миязын, Аддын-Чечек Чөөн-Сибирьниң культура академия-зын, Маадыр Омскиниң иштики херектер академиязын дооскаш, ажилдап чоруурлар.

Шугдер-оол Шадыповичиниң огу Георгий Красноярскиниң эмчи институтун, уруу Чей-неш Кызылдың профессионал училищезин, Назым Краснояр-скиге фармацевтика институ-дун, Чойгана Новосибирскиниң саң-хөө академиязын, Делег Красноярскиниң юриспруденция академиязын доозуп алганнар.

Өнермаа Дензин-ооловна-ның огу Алис, уруу Ай-Суу — Кызылдың башкы институтун, Аржаана күрүне университетиниң даштыкы дыл, эрге-хоойлу салбы-рын, Айзаана Новосибирскиниң эмчи университетин, Азияна Кызылдың көдээ ажил-агый тех-никумун доосканнар.

Хүндүлүг чаңгысклассчылар! Араваста чок эштеривистиң чырыткылыг окур-хевиринге мөгөйп, сактыышкынны кыл-бышаан, сагыш-сеткиливистиң ханызындан хөөрежип, хөглөп, ойнап-самнап алылыңар! 50 чыл оюуска чедип келгеш, уттун-дурбас школачы чылдарывысты сактып, чалыы шаавыс найыра-лын үнелеп кээр боор деп идегел-биле мону чырыттым. Класстың даргазы Галина Монгушова Тас-биле харылзажып көрүңер. Телефон дугаары 929 358 6638.

Алефтина САТ, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

Визитория

детский
реабилитационный
центрМосковский
МРТ центр

Так же у нас вы можете:

Посетить бассейн, физио кабинет,
сделать справку на: права,
работу, санитарную книжку,
справку в школу, ВУЗ.Большой перечень
стоматологических процедур:
лечение, протезирование,
хирургия, чистка.Консультация взрослых и детских
специалистов:лор, эндокринолог, педиатр,
невролог, гинеколог, психолог,
косметолог.Все виды анализов крови в
экспертной лаборатории ИКМИ.ТОТАЛЬНОЕ
СНИЖЕНИЕ
ЦЕН на ВСЕ
ИЮЛЬ
МРТ
1700 руб.Звоните и записывайтесь
прямо сейчас!

г. Минусинск переулок Ботанический 1 Тел.: 8(391-32)450-03

Имеются противопоказания, необходима консультация специалиста

Ада-чурттуң болгаш даштыкы чурттарның бараан
бүдүрүкчүлериниң кылып бүдүргениКУЛАККА КЕДЕР АППАРАТТАРЫ
ДЫННААРЫН ХЫНААРЫ, ОКАГ КЕЗЕКТЕРИ,
АШТАП АРЫГЛААР ХЕРЕКСЕЛДЕР

audiale

Долгаңар!

8(906)9988887

8(913)3507239

Кызыл хоорай, Бухтуев кудумчузу,
бажың 14/1, кабинет 7

audiale.ru

Кадык дыңнаашкын төвү Аудиале

«Ритм» КХН, ОГРН 5157746004578, Москва, Летниковская кудумчузу, бажың 11/10.
Айыттыңан барааннарның чогуур шынарын бадыткап турар документтери бар.
Ук барааннарны РФ-тиң девискээринге садып-саарары чөлшээреттинген.АППАРАТ ТААРЫШПАЙН БАРЫП БОЛУР, ЫНЧАНГАШ
СПЕЦИАЛИСТИҢ СҮМЕЗИН АЛЫРЫ ЧУГУЛАЧоннуң кичээнгейинге В.Б.
Кара-Салдың 80 харлаанынга
тураскааткан СУБУРГАН тудуун-
га ачы-буян марафону июль 7-де
Бай-Тайганың Кара-Хөл сумузунга
болбазын чарладывыс.Кара-Хөл суму чагыргазы,
оргбөлүк.Харылзажыр телефоннары:
8-923-381-44-80, 8-923-266-25-68,
8-923-263-01-48.

РЕКЛАМА

в газете «ШЫН».

8(39422)2-18-10, 89235522070,
89293589721

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксы
ортумак школазын 2013 чылда дооскан
Артыш Андреевич Сотпаның адын-
га тывыскан 176В0021782 дугаарлыг
аттестаттың читкенин барымдаалааш,
ону күш чок деп санаар.ИНФОРМАЦИОННОЕ СООБЩЕНИЕ
О ПРОВЕДЕНИИ АУКЦИОНА ПО
ЗАКЛЮЧЕНИЮ ДОГОВОРА АРЕНДЫ
ЗЕМЕЛЬНОГО УЧАСТКА ИЗ КАТЕГОРИИ
ЗЕМЕЛЬ — НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТОВАдминистрация Чаа-Хольского кожууна на основе
постановления «О проведении открытого аукциона на
заключения договора аренды» № 487 от 03 июля 2018 г.
извещает о проведении открытого аукциона.Аукцион состоится 13 августа 2018 года в 15:00 ч. в
министратии Чаа-Хольского кожууна по адресу: Респуб-
лика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Хол ул. Ленина 8,
этаже в зале заседаний.предмет аукциона: заключение договора аренды
земельного участка.Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район,
Булун-Терек, ул. Мира д. 32а, с общей площадью 2
кв.м., кадастровый номер 17:14:0301014:107, разрешен
использованиепод кафе, Категория земли — земли населенных п-
тов.Начальная цена — 16200 р., размер задатка — 234
шаг аукциона — 486 р..По лоту № 1 ограничений и обременений в использо-
вании земельного участка нет.Заявки на участие в аукционе принимаются по рабо-
дням с 05 июля 2018г.04 августа 2018г. в отделе по земельным и имуще-
ственным отношениям администрации Чаа-Хольского района
адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Хол
Ленина д. 8, с 9:00ч до 18:00ч.Сумма задатка должна поступить на расчетный с-
чет организатора торгов до 18:00 ч. 09 августа 2018 года.Для участия в аукционе претендент должен предло-
жить одновременно:1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукцион
указанием реквизитов счета для возврата задатка;2) копии документов, удостоверяющих личность (ф-
зических лиц);3) нотариально заверенные копии учредительных
документов и свидетельства о государственной регистра-
ции юридического лица;4) доверенность на лицо, уполномоченное действо-
вать от имени заявителя при подаче заявки на участие в тор-
гах;

5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-са-
йте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.ru>
и на официальном сайте РФ для размещения инф-
мации о проведении торгов torgi.gov.ru«Тываполиграф
КХН»Офис өрзэлдерин
арендага дужаап турар.
Тел. 8(39422)3-04-71,
3-04-47.

КУПЛЮ АВТО

по выгодной
цене.

Тел. 8-923-385-700

АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ:
«ГАЗель-Некст», (термобудка, 2т.)
по городу и за Саяны. Грузчики.
Тел. 8-905920-2290 АндрейАВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: «Хино»
(3 т., будка) по городу и за пределы.
Есть грузчики. Тел. 8-923-263-3618,
8-983-593-4967АВТОГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: 4,8 т.,
25 куб.м. Междорож. 1,5 т. по городу
Плотников С.В. Тел. 8-923-265-9802,
8-983-368-5054Бригада «Авырал». СТРОИМ
ДОМА, БАНИ, гаражи, евроремонт,
гипсокартон, панели, ламинат, за-
ливаем фундаменты. Качественно,
в срок. Оплата по договоренности.
Тел. 8-929-315-5748, 8-905-920-
5748БУРЕНИЕ СКВАЖИН на воду ОГРН
316171900058300 Работаем круглыйгод 8-913-356-7502 Кредитование че-
рез АО ОТП Банк, АО «АльфаБанк»ГРУЗОПЕРЕВОЗКИ: по городу и
районам. Грузчики.
Тел. 8-929-316-4271КУПЛЮ ЯПОНСКОЕ АВТО в любом
состоянии, после ДТП, проблемные,
неисправные.
Viber, Whatsapp 8-913-445-3999КУПЛЮ ДОРОГО СТАРИННЫЕ:
буддийские фигуры, восточный
антиквариат, вазы, иконы и картины
от 50 тыс. руб.
Тел. 8-920-075-40-40 (antikvariat22@
mail.ru)КХН Кызылдың чер өрүмнээр ком-
паниясы КУДУКТАРЫН КАЗЫП
КЫЛЫП ТУРАР. Кожууннарже үнүп
турар.
Тел. 8-923-266-6104, 8-913-347-0005
ОГРН 311171925600012Набираю группу монгольского
языка. Тел. 8-923-543-9383СВАДЕБНЫЕ ПЛАТЬЯ. Ул. Поле-
вая, 6. Тел. 8-923-552-3932ПАМЯТНИКИ мрамор, гранит, гра-
вировка портретов, фотокерамика,
установка. Правый берег, пер.
Саянский, 23.
Тел. 8-913-359-9494,
8-923-380-9494ПИЛОМАТЕРИАЛ, брус, капита-
ла, доска, заборная, прожилыны.
Доставка. Кредит Русфинанс Банк
Тел. 8-923-383-1575 ОГРН
307246831700175ПИЛОМАТЕРИАЛ В АССОРТИ-
МЕНТЕ комплектация на дома,
бани, гаражи (стены наружные и
внутренние, лаги, пол, потолок, кры-
ша); по индивидуальным размерам.
Доставка в город бесплатно. Адрес:Каа-Хемский р-н, с. Дерзиг-Аксы.
Тел. 8-960-778-9624, 8-923-375-9926.ПРОДАМ самоблагоустроенный
теплый бревенчатый дом в бл. Каа-
Хеме г. Кызыл. Имеется времянка
3х6 жилая теплая, ухоженная баня,
огород, сарай, угольник, вода в
доме. Все в собственности. Стои-
мость... Торг. Без посредников. Тел.
8-913-353-3166Малчыннар турлагларынга СУГ
КУДУКТАРЫН өрүмнөп казып
турар.
Тел. 8(39422) 5-10-30, 8913-444-
44-05Балгазынга ажалдап, чурттаар
күзүлдиг эмчилер болгаш башкы-
ларга база кижизиг өг-бүлөгө бажың
эзлексел тур мен. Ай санында
свет өрттөн төлөп турар. Харыл-
зажыр телефону: 8-923-269-6473,
8-901-019-6397, 8-923-261-0477.Бетон, тууйбу, пиломатериалда
центрик дээрбектери, ФБС блоктар
коопшалаар садып турар. Телеф-
83942240572, 89232619924.Хуу чуртталга бажыңы туду-
алырынга ЧЕР УЧАСТОКТАРЫ
садып турар.
Тел: 8(39422) 5-00-52, 8923-669-11ХОЙ ДУГУН улуг өртөккө хүлээп
турар Мира 13. ГОРПО База РП
чанында 9 дугаарлыг газельди
сөөлгү доктаамы.
Тел. 8-923-540-5491ЧЫЛГЫНЫҢ ХЫЛЫН (чел, к
дуруктары) эки өртөккө садып
турар бис.
Тел: 8-913-343-6677.48 размерлиг, эки байдалдыг хер-
жен улус идик-хевин садып ту-
мен. Шуптузунуң өрттээ 500руб. Те-
8-913-350-4202

солунуң сайтызы: //shyn.ru

электроннуг почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 10776 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 3542

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.Кол редактор
А.С. ШОЮНРедакцияның болгаш үндүрүкчүнүң
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100, каб.: 29-32РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. Шююн — 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызы Д.С. Монгуш — 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар — 2-30-69, тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.Б. Оюн, С.С. Кужугет,
А.А. Лагзы) — 2-18-10.

РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:

Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван, корр. А.А. Оңдар).
Экономика, үлетпүр болгаш кедээ ажал-агай (редактору А.Н. Соян).
Социал айтырыглар (редактору Н.С. Эрген, корр. Ш.Н. Ховалыг) — 2-17-94.
Культура, чогаал, медээлер база спорт (редактору Э.Н. Кол, корр. А.Д.Б.
Түлүш).

Очулга (очулдурукчу А.К. Ооржак).

Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Маныч.Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики
Тыва» г. Кызыл.Харылзаа, информация технология-
лары болгаш массалыг коммуникация-
лар адырынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Тыва Респу-
блика талазы-биле эргелели «Шын»
солуну 2012 чылдың декабрь 3-те
бүрүткээн. Херчилелдиндугаары — ПИ
№ ТУ17-00068.Солуну «Тываполиграф» ААН-ге парлан.
(Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның ав-
торларының бодалдары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш
еске-даа фактылары, дыңнадылганы дээш авторлар
боттары харылзалаар.Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530,
организацияларга — 31730
Солун неделяда үш каттап үнөр.
Хемчээли 2 парлаар ама.
Номери парлаггаже дужаганы.
График езугаар — 21.00, черк кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаш